

The features of regional child's ombudsmen legal status, their role in providing of rights and freedoms of children, are analysed. It is suggested to enter the Authorized agents on rights for a child at the level of regions by the aim of optimization of rights-protect mechanism of Ukraine.

УДК 340.132.1

Д. О. Єрмоленко

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ КЛАСИФІКАЦІЇ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ

Проаналізовано основні підходи до класифікації правової свідомості, зокрема за суб'єктивним, галузевим та іншими критеріями, розглянуто особливості окремих видів правової свідомості, що виділяються у науковій літературі.

Питання класифікації правосвідомості є дуже важливим, адже правосвідомість має не лише внутрішню, але і зовнішню структурованість. Однак у юридичній літературі немає єдиного підходу до визначення видів правосвідомості, а існуючі критерії класифікації мають різний ступінь обґрунтованості.

Однією з підстав класифікації правової свідомості можна назвати *суб'єктивний критерій*, за яким різні дослідники виділяють: індивідуальну, групову, суспільну, масову, національну та державну правосвідомість. Перед тим як перейти до характеристики окремих видів правосвідомості, слід звернути увагу на неоднозначність подібної класифікації. Так, у науковій літературі діаметрально протилежні позиції обстоюють представники індивідуального та суспільного підходів до визначення правосвідомості.

На початку ХХ ст. А. І. Петражицький наполягав на розумінні права як різновиду виключно суб'єктивних переживань, що заперечує саму можливість суспільного розуміння права [1]. Слід зазначити, що визнання дослідниками пріоритету індивідуальної правосвідомості нерідко абсолютизує її при формуванні суспільної правосвідомості. У сучасній теорії права також чітко сформувався підхід, згідно з яким суб'єктивізм сприйняття інформації не дає можливості для формування групової, суспільної або масової свідомості, що виключає їх дослідження як видів правосвідомості. У 60-х роках ХХ ст. Г. С. Остроумов, критикуючи теорію заперечення самостійності індивідуальної правосвідомості, зазначав, що теорія правосвідомості повинна ґрунтуватися на вивченні суспільної правосвідомості через правосвідомість особистості, адже суспільна правосвідомість, на думку автора, це ніщо інше, як «сукупність усіх індивідуально-правових поглядів» [2, с. 15]. Аналогічні твердження висловлюються і в наш час. Так, у надмірній абстрактності категорії «суспільна правосвідомість» впевнений А. В. Аверін. На думку вченого, визначення суспільної правосвідомості можливе лише у відносно однорідному суспільстві (сам А. В. Аверін називає його «суспільство вищого рівня демократичного розвитку»), однак

дослідник визнає, що таке суспільство може існувати лише теоретично [3, с. 95–96].

Подібна точка зору, на наш погляд, є крайньою у своїх оцінках і тому нами не поділяється. Хоча слід визнати, що певна абстрактність суспільної правосвідомості викликана низкою причин. Так, відомо, що волюва позиція суб'єктів відображає протилежні інтереси різних суспільних груп, що не може не впливати на цілісність суспільної свідомості. Крім того, різниця соціально-економічного рівня, етнічна неоднорідність населення, різноманітність релігійних вірувань впливають на формування іноді полярних правових уявлень та очікувань, що також призводить до абстрактності самого поняття суспільної правосвідомості.

Разом з тим у радянській юридичній літературі сформувався інший підхід, який послідовно стверджував принцип суспільної сутності правосвідомості. Так, І. Є. Фарбер вважав, що свідомість індивіда потрібно розглядати як суспільну [4, с. 44]. А тому правосвідомість набуває свого значення як форма суспільної свідомості лише тоді, коли одні й ті ж самі думки, ідеї, поняття, почуття щодо права отримують масове розповсюдження у свідомості класу або всього народу [4, с. 69]. Інший представник такого підходу Є. В. Назаренко визнавав індивідуальну правосвідомість, але розглядав її як форму існування суспільної свідомості, що виключає самостійне значення індивідуальної правосвідомості [5, с. 20].

Індивідуальна свідомість, на думку Д. І. Дубровського, це свідомість окремої людини, яка, хоча і немислима поза суспільством, однак має свої неповторні риси, якості, здібності. Основним змістом свідомості кожної людини є ідеї, норми, установки, погляди, що мають статус явищ суспільної свідомості. Загальне та особливе в індивідуальній свідомості є ніщо інше, як феномени суспільної свідомості, які «живуть» у свідомості індивіда у формі його суб'єктивної реальності [6, с. 157].

На нашу думку, подібні позиції прибічників суспільної правосвідомості цілком логічні та відповідають ідеологічним установкам того часу про пріоритетність суспільного над індивідуальним, колективного над приватним.

Аналіз обох підходів дозволяє погодитись з думкою Т. Ю. Смолової, що індивідуальну правосвідомість треба розглядати як уявлення окремої особистості про можливості у правовій сфері, які формуються під впливом суспільної правосвідомості. У свою чергу, суспільна правосвідомість не існує поза індивідуальною та виявляється у правових поглядах суспільства в цілому про роль, цінність права, його функціональний та регулятивний бік [7, с. 40].

Г. Х. Єфремова та О. Р. Рагінов вважають, що суспільна правосвідомість – це найбільш динамічна, реактивна правосвідомість, що виникає у відповідь на злободенні, суспільно важливі події та явища юридичного життя. Ставши предметом суспільного інтересу, конкретне явище правової дійсності актуалізує той чи інший

зміст правосвідомості, ті чи інші юридичні знання, оцінні ставлення до права та практики його застосування, правові установки та ціннісні орієнтації [8, с. 15]. Носіями суспільної правосвідомості є також великі соціальні групи – нації, народи. На думку О. Д. Хлопіна, «багаторазово використовуючи ті чи інші неформальні норми, учасники взаємовідносин відтворюють цей порядок як структурний елемент інституціонального порядку суспільного життя. Він набуває реальності та стає стабільним» [9, с. 63].

Таким чином, особливість суспільної правосвідомості полягає в тому, що вона характеризується динамізмом, але при цьому її мінливість поєднується з її стабільністю, стійкістю в найбільш важливих, визначальних сторонах суспільної життєдіяльності.

Індивідуальна ж правосвідомість є результатом соціалізації окремої людини та засвоєння нею групової та суспільної правосвідомості, опосередкованого особливостями її життєвого шляху. В процесі соціалізації людина вбирає ті правові уявлення, поведінкові установки та способи емоційного реагування на право та правові явища, які властиві її соціальній спільноті на тому чи іншому етапі розвитку.

Що ж стосується групової правосвідомості, то її дослідженню в юридичній літературі приділяється набагато менше уваги ніж суспільній та індивідуальній. При класифікації видів правосвідомості групова правосвідомість або зовсім ігнорується [10], або обмежується лише згадуванням внаслідок складності правового аналізу достатньо мобільних та різноманітних за складом груп. Разом з тим видається достатньо перспективним дослідження правосвідомості окремих груп суспільства за віковими, професійними, юридичними, демографічними, географічними та іншими критеріями. Використовуючи загальні методичні принципи, які запропоновані А. Л. Могілевським та А. П. Плешаковим, до групової правосвідомості можна віднести ті правові уявлення, оцінні відносини, що є найбільш типовими для певної спільноти [11, с. 29] і специфічними у відношенні масової правосвідомості [12, с. 131]. В одному суспільстві існують групи та підгрупи, які по-різному сприймають та по-різному ставляться до правової дійсності.

Тобто групова правосвідомість – це колективні уявлення та почуття щодо права та правових явищ, поведінки та діяльності у сфері правового регулювання, які виражають ставлення та оцінки правових явищ з боку соціальних груп, колективів, інших соціальних утворень. Будь-яка соціальна група має не лише цілі та завдання, що збігаються з суспільними в цілому, але й власні, специфічні цілі та завдання, викликані особливими потребами та інтересами. Таким чином, у свідомості соціальних груп виявляється суспільна правосвідомість, але вона в кожній окремій соціальній групі трансформується крізь призму специфічних умов, потреб, інтересів цієї групи, набуває специфічні риси, які дозволяють розглядати групову правосвідомість як відносно самостійне духовне

утворення. Крім того, як зазначає В. С. Бреднева, в суспільстві завжди існують як формальні, так і неформальні соціальні групи, в тому числі антисоціального характеру. В таких групах також формується «власна» правосвідомість, яка може негативно впливати на індивідуальну правосвідомість учасників, сприяти розвитку правового нігілізму, заважати позитивній правовій діяльності суб'єктів [13, с. 38].

Правосвідомість таких груп населення, як військовослужбовці, засуджені, пенсіонери, жінки, державні службовці [14], привертає увагу філософів, соціологів, політологів, педагогів, але потребує додаткового юридичного наукового дослідження. Природно, що певні соціальні групи відрізняються рівнем правової інформованості, сприйманням різних засобів правового впливу, мотивацією правової поведінки тощо. Результати таких досліджень мають практичне значення і можуть бути використані, перш за все, в процесі правового виховання, підвищення рівня правосвідомості групи, особи та суспільства в цілому.

Таким чином, правосвідомість молоді як специфічної соціальної групи також може бути об'єктом дослідження групової правосвідомості.

Отже, взаємозв'язок між різними видами правосвідомості за суб'єктивним критерієм можна визначити наступним чином: суспільна правосвідомість зумовлена індивідуальною та груповою, а останні, у свою чергу, перебувають під впливом суспільної правосвідомості.

У сучасній юридичній літературі можна зустріти і критику наведеної класифікації правосвідомості за суб'єктивним критерієм. Так, Є. О. Белканов вважає її занадто вузькою і пропонує більш широкий за суб'єктивним критерієм вид – «метаправосвідомість» або «глобальна правосвідомість». З точки зору вченого, на найбільш елементарні правові уявлення, що є у кожного народу, не впливають класові, національні, культурні особливості, що є підставою для формування глобальної правосвідомості [15, с. 51].

Ще одним критерієм поділу правосвідомості на види дослідники називають предмет правового регулювання або, іншими словами, *галузевий критерій*. Так, на думку В. І. Бегініна, на правосвідомість впливає характер правових норм, що регулюють певну галузь суспільних відносин [16, с. 36]. Виходячи з цього критерію правосвідомість поділяється на конституційну, адміністративну, цивільну, трудову, кримінальну тощо. Зокрема І. О. Кравець під конституційною правосвідомістю розуміє особливий вид правової свідомості, в якому відображаються уявлення та почуття окремої особистості, соціальної групи, суспільства в цілому про Конституцію, її роль в правовому регулюванні, права людини, спосіб справедливого та демократичного правління [17]. Н. В. Журавська аналізує «податкову правосвідомість» [18]. Деякі автори говорять навіть про правосвідомість окремих правових інститутів. Так,

наприклад, В. Подоляк пропонує термін «інтелектуальна правосвідомість», який, на думку вченого, означає «сукупність уявлень про право інтелектуальної власності загалом, його зміст як суб'єктивного права, об'єкти виключних прав тощо» [19].

Причому галузева класифікація правосвідомості не є новою для юридичної науки. Ще класик дореволюційного кримінального права І. Я. Фойницький зазначав: «допущення позбавлення життя... зводиться до ненадання допомоги, погляди на яке суттєво змінювалися в історії *кримінальної правосвідомості*» [20, с. 20–22] (виділено нами. – Д. Є.).

На наш погляд, доцільно поділяти правосвідомість за галузевим критерієм, враховуючи, що на практиці такий поділ вже існує. Суб'єкти різних правовідносин реалізують свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки, орієнтуючись на норми, принципи, методи правового регулювання, що встановлені в конкретній правовій сфері та мають галузевий характер. Звичайно, галузевий правовий досвід безпосередньо впливає на правосвідомість особистості та визначає її ставлення до правових явищ у цілому.

У науковій літературі пропонуються також інші критерії класифікації правосвідомості. Так, В. В. Мухін «за формою буття правосвідомості» виділяє інституціональну та неінституціональну правосвідомість [21, с. 5]. Інституціональна форма буття правосвідомості, що існує у вигляді документів, є формою живого процесу мислення юристів-професіоналів, яка узгоджується із загальнообов'язковою нормою і підпорядковується критерію правильності, відповідності закону суджень та рішень. Неінституціональна форма буття правосвідомості, або неофіційна форма правового мислення, існує у вигляді живого процесу або акту його усвідомлення. Аналогічну точку зору висловлює і С. І. Максимов, зазначаючи, що «неінституціональна форма правосвідомості поділяється на два види: а) буденну правосвідомість, що включає уявлення, почуття та волевиявлення маси людей, їхнє суб'єктивне ставлення до чинного права; ... б) теоретичну правосвідомість, куди можна віднести юридичні «доктрини», створювані теоретиками права, а також обговорення питань про «право», «законність», «справедливість», про взаємні права та обов'язки суспільства та особи, про основоположні інститути законодавства у працях вчених-гуманітаріїв» [22, с. 257]. Цілком погоджуючись з тим, що залежно від офіційності чи неофіційності нормативних підвалин організації правосвідомості та наявності чи відсутності фахової компетенції застосування останніх правосвідомість може бути інституціональною та неінституціональною, вважаємо некоректним виділення в рамках останньої буденної та теоретичної правосвідомості. Адже підставою розмежування правосвідомості на буденну та теоретичну (а також професійну), як вже зазначалося вище, є пізнавальний критерій. Розглядувана некоректність є типовим наслідком порушення правила класифікаційної логіки, яке вимагає здійснення поділу на кожному рівні класифікації лише за однією підставою.

М. М. Цимбалюк вважає, що «мірою сучасних перетворень суспільно-політичного буття від тоталітарних форм його організації до демократичних стає все більш релевантною характеристика правосвідомості в плані її зорієнтованості на активну реалізацію громадянської правосуб'єктності». На цій підставі вчений пропонує класифікувати правосвідомість на автономну та гетерономну. Перша, як відомо, передбачає таку міру засвоєння регулятивних цінностей правової належності, за якої останні перестають сприйматися індивідом як «зовнішні», відчужені від його власних суб'єктивних переконань, а тому є основою нормативно-світоглядної позиції громадянина, що не відділяє непрохідною прірвою свої особисті інтереси від інтересів держави та суспільства. Друга ж, навпаки, характеризується значною мірою згаданого відчуження, так що індивідові з такою формою правосвідомості доводиться вирішувати той перманентний внутрішній конфлікт, який складається між його власними уявленнями й претензіями на екзистенціальну свободу та відповідними їй рамками, що накладається на його суспільно-буттєву поведінку соціально-правовими нормами [23, с. 115]. На нашу думку, така класифікація правосвідомості (як і підстава розмежування) є достатньо спірною. Адже людина як суб'єкт правосвідомості не є абсолютно «автономною» істотою – живучи в системі певних суспільних відносин, вона не може нехтувати їх характером, структурою та механізмами. Тобто в рамках правосвідомості окремої людини одні соціально-правові цінності можуть сприйматися як автономні (внутрішні), а інші як гетерономні (зовнішні) і чітко їх розмежувати майже неможливо.

В. С. Нерсисянц «в контексті регулятивної функції» пропонує виділити наступні види правосвідомості: «законосхвалююча», «законослухняна», «законопорушуюча». «Законосхвалююча» правосвідомість, на думку вченого, існує тоді, коли уявлення про належне право загалом збігаються з уявленнями про існуюче право. Для носіїв «законосхвалюючої» поведінки властиві установки на правомірну поведінку. «Законослухняна» – це прагматична правосвідомість, в якій установки на законослухняну поведінку виробляються внаслідок звички, під впливом авторитету закону та страху покарання. «Законопорушуюча» – це правосвідомість, в якій виробляються установки на «законопорушуючу» поведінку [24, с. 270–271]. Аналогічну класифікацію пропонує і О. В. Уваркіна, називаючи при цьому підставою розмежування «мотиваційно-регулятивний характер та вольову спрямованість» [25, с. 12]. Разом з тим Ш. К. Хасанов вважає сумнівним поняття «законопорушуюча правосвідомість», наголошуючи, що правосвідомість – це усвідомлення значущості правомірної поведінки, а не порушення закону. Правосвідомість, на думку вченого, теоретично повинна бути законослухняною, а не «законопорушуючою», адже «законопорушення» є явною ознакою деформації правосвідомості законопорушника взагалі, а не результатом «законопорушуючої» правосвідомості [26, с. 17].

Підсумовуючи питання класифікації видів правової свідомості слід наголосити на певній мірі умовності такого розподілення. Неможливо провести чіткі межі між індивідуальною, груповою, суспільною правосвідомістю, повсякденною, професійною, науковою правосвідомістю, конституційною, адміністративною, цивільною та іншими видами правосвідомості.

Список літератури: 1. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. – Т. 1. – 2-е изд., испр. и доп. / Л. И. Петражицкий. – СПб. : Тип. Т-ва Екатеринбургское Печатное Дело, 1909. – 318 с. 2. Остроумов Г. С. Правосознание и общественное мнение в общенародном государстве / Г. С. Остроумов // Советское государство и право. – 1963. – № 11. – С. 14–23. 3. Аверин А. В. Правоприменительная деятельность суда и формирование научного правового сознания судей. Проблемы теории и практики / А. В. Аверин. – Саратов : Изд-во ГОУ ВПО Саратов. гос. акад. права, 2003. – 305 с. 4. Фарбер И. Е. Правосознание как форма общественного сознания / И. Е. Фарбер. – М. : Изд-во юрид. лит., 1963. – 277 с. 5. Назаренко Е. В. Социалистическое правосознание и советское правотворчество / Е. В. Назаренко ; Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. – К., 1968. – 190 с. 6. Дубровский Д. И. Проблема идеального / Д. И. Дубровский. – М. : Мысль, 1983. – 230 с. 7. Смолова Т. Ю. Правосознание несовершеннолетних: теоретико-правовой аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Смолова Татьяна Юрьевна. – Саратов, 2006. – 214 с. 8. Ефремова Г. Х. Изучение правосознания и общественного мнения о преступности и деятельности правоохранительных органов / Г. Х. Ефремова, А. Р. Ратинов. – М. : ВНИИ проблем укрепления законности и правопорядка, 1989. – 118 с. 9. Хлопин А. Д. Становление гражданского общества в России: институциональная перспектива / А. Д. Хлопин // Pro et Contra. – 1997. – Т. 2. – № 4. – С. 60–76. 10. Покровский И. Ф. Формирование правосознания личности : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Покровский Иван Федорович. – Л., 1971. – 43 с. 11. Могилевский А. Л. Правосознание и религия / А. Л. Могилевский ; отв. ред. Б. С. Сарыев. – Ашхабад : Ылым, 1977. – 268 с. 12. Плешаков А. П. Социальная государственность и общественное правосознание в Российской Федерации / А. П. Плешаков ; под. ред. Г. В. Дыльнова. – Саратов : СЮИ МВД России, 2001. – 192 с. 13. Бреднева В. С. Уровни правосознания и юридическая деятельность : монография / В. С. Бреднева. – Южно-Сахалинск : СахГУ, 2010. – 164 с. 14. Панова О. Б. Формирование правосознания несовершеннолетних осужденных в воспитательной колонии : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Панова Оксана Брониславовна. – Архангельск, 2004. – 185 с. 15. Белканов Е. А. Базовые стереотипы правосознания / Е. А. Белканов // Российский юридический журнал. – 1998. – № 2. – С. 51–58. 16. Бегинин В. И. Общественное правосознание и государственность / В. И. Бегинин. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1993. – 130 с. 17. Кравец И. А. Формирование российского конституционализма (проблемы теории и практики) / И. А. Кравец. – М. : ЮКСА, 2002. – С. 328. 18. Журавская Н. В. Налоговое правосознание гражданина как основной фактор минимизации налогового нигилизма в обществе / Н. В. Журавская // Частное и публичное право: междунар. студ. науч. конф., 28–29 марта 2002 г. – СПб., 2002. 19. Подоляк В. Формування та вдосконалення інтелектуальної правосвідомості // Юридична газета. – 2006. – 19 січня. – № 1 (61). – С. 11. 20. Фойницький І. Я. Уголовное право. Посягательства личные и имущественные / И. Я. Фойницкий. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1907. – 169 с. 21. Мухін В. В. Професійна

правосвідомість: поняття, особливості, функції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Мухін Віталій Володимирович. – Х., 2007. – 20 с. **22.** Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 328 с. **23.** Цимбалюк М. М. Онтологічні основи теорії правосвідомості : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12 / Цимбалюк Михайло Михайлович. – К., 2009. – 408 с. **24.** Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства / В. С. Нерсесянц. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 552 с. **25.** Уваркина Е. В. Правосознание как объект социально-философского анализа : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Уваркина Елена Васильевна. – М., 2004. – 24 с. **26.** Хасанов Ш. К. Правовое воспитание как средство преодоления деформации правосознания осужденных: общетеоретический аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Хасанов Шарифхужда Козиевич. – М, 2010. – 30 с.

Надійшла до редколегії 24.04.2012

Проанализированы основные подходы к классификации правового сознания, в частности согласно субъективному, отраслевому и другим критериям, рассмотрены особенности отдельных видов правового сознания, выделяемых в научной литературе.

The basic approaches to the classification of law consciousness, in particular according to subjective, branch and to other criteria, are analysed, the features of the certain types of law consciousness, distinguished in scientific literature, are considered.

УДК [343.123.12:316.722]-053.6

О. А. Жидовцева

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ ПРАЦІВНИКІВ КРИМІНАЛЬНОЇ МІЛІЦІЇ У СПРАВАХ ДІТЕЙ

Досліджено сутність, структуру та характерні особливості професійної правосвідомості працівників кримінальної міліції у справах дітей.

Конституція України визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини проголошується головним обов'язком держави. У реалізації цього завдання провідна роль належить органам внутрішніх справ, діяльність яких спрямована на запобігання правопорушенням, цивілізоване вирішення конфліктів, зміцнення режиму законності та правопорядку. Досвід державного будівництва незалежної України свідчить, що успішне виконання поставлених перед органами внутрішніх справ завдань залежить від компетентності та професійної підготовленості правоохоронців. Без високого, на рівні світових стандартів, професіоналізму працівників органів внутрішніх справ, до числа яких належать і працівники кримінальної міліції у справах дітей, побудувати правову, демократичну, соціальну державу практично неможливо.

© Жидовцева О. А., 2012